

PRVA HRVATSKOGLAGOLJSKA POČETNICA 1527. (Transliteracija i pogovor, pretisak), Grafički zavod Hrvatske – Školska knjiga, Zagreb 1983, [22] + 11 str. faksimila.

Kao prilog proslavi 500. obljetnice prve hrvatske tiskane knjige, hrvatskoglagoljskog *Misala po zakonu Rimskoga dvora* iz 1483. (pretisak misala izdan je u nakladi Libera i Mladosti 1971; usp. Vj. Štefanić, *Misal po zakonu Rimskoga dvora*, Slovo 22, 168-173), na sam dan 500. obljetnice, 22. veljače 1983, dovršen je pretisak *Prve hrvatskoglagoljske početnice* iz 1527. Dan izlaska ovog pretiska sretno je izabran jer se podudara s danom dovršenja *Misala*; simboličan je međutim također dan predavanja u tisak ovog pretiska *Početnice*, 14. veljače. To je dan smrti pronalazača glagoljskog pisma sv. Ćirila-Konstantina, ujedno dan koji je u kalendarima hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa označen kao blagdan sv. Ćirila i Metodija i blagdan koji u znatnom broju hrvatskoglagoljskih brevijara ima vlastiti oficij u čast sv. Braće u kojem su kao čitanja na jutarnjoj sačuvani odlomci iz Žitja Konstantinova (Ćirilova).

Pretisak *Početnice* priređen je u dva dijela: u prvom je transliteracija, [1]-[11], (djelomično transkripcija, primijenjena očito namjerno da se izbjegnu nesporednosti u manje upućenih čitalaca; usp. *presvetaja, prijaše, v svoja*, str. [8]) i pogovor J. Bratulića *Hrvatske početnice do narodnog preporoda*, [13]-[22]; u drugom je dijelu pretisak glagoljskog teksta *Početnice*. I naklada je dvostruka: knjiga je tiskana u 1670 numeriranih primjeraka, od čega je 1500 otisnuto na 400-gramskom papiru (označeno brojevima od 171 do 1670); preostali, manji dio naklade od 170 primjeraka ima bibliofilsko obilježje: otisnut je na rukom rađenu papiru iz tvornice papira Vevče i označen brojevima od 21 do 170; 20 primjeraka otisnuto je ručno i označeno brojevima od 1 do 20. Naklada se razlikuje i po uvezu; prvi je dio uvezan u karton, dok je u drugom, manjem dijelu naklade svaki dio izdanja (transliteracija s pogovorom – pretisak) zasebno tvrdo uvezan, a oboje se nalazi u zaštitnim koricama. Izdavači su pretiska Grafički zavod Hrvatske i Školska knjiga, a suizdavači Nacionalna i sveučilišna biblioteka i Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske u Zagrebu; osim J. Bratulića, koji je priredio pretisak i popratio ga pogovorom, pri izdaju je sudjelovao M. Kuzmanović, a stručni je savjetnik i korektor Stjepan Damjanović.

Vrijednost je ovoga izdanja višestruka. U prvom redu spomenička, i s obzirom na 500. obljetnicu prvotiska *Misala*, i s obzirom na prisutnost *Početnice* u rukama suvremenih čitalaca. Istaknuto je u *Pogovoru* da je ovo prvo sačuvano poznato izdanje jednoga hrvatskoglagoljskog priručnika za učenje glagoljice ([14]). Nije to samo oprez; u tvrdnji je uključena vrlo opravdana pretpostavka s obzirom na nesačuvane slične priručnike. Ova je naima *Početnica* sačuvana čak u više primjeraka, vjero-

jatno zbog svoga reprezentativnog formata, dok je npr. već iduće poznato izdanje slične početnice, Kožičićeva *Psaltira*, tiskanog na Rijeci (1530?), sačuvano samo u jednom primjerku (Lenjingrad, Javna biblioteka Saltykova-Ščedrina, Fond Rijetke knjige, fasc. VIII 2.64), vjerojatno zbog svojega skromnijeg formata. (Kožičićev *Psaltir* izdan je također u pretisku s transkripcijom u izdanju Kršćanske sadašnjosti, Zagreb 1976). Ovakve su početnice imale dvostruku namjenu: da pokažu kakvim sredstvima raspolaze tiskara koja nudi svoje usluge, a zatim da bude priručnik onima koji žele steći temelje pismenosti. Mogućnost da je sličan priručnik izdan uz koje prijašnje glagoljsko izdanje liturgijskih knjiga ne treba nikako isključiti.

U povijest ovakvih početnica nećemo ovdje ulaziti budući da je to učinjeno u *Pogovoru* ovog izdanja na prikladan i za ovakvu zgodu dovoljno iscrpan način. (Spomenimo ipak da je na str. [17] pri nabranjanju djela Kožičićeve tiskare izostala knjiga *Odb bitiē redovničkoga*, koja se inače navodi u bilj. 8 na istoj strani.) Treba istaknuti da je pismenost koja se stjecala iz ovakvih početnica u prvom redu pasivna pismenost, tj. sposobnost da se pročita napisani ili tiskani tekst, a ne toliko aktivna pismenost, tj. sposobnost da se vlastite misli i osjećaji pismenim znakovima sačuvaju na pergameni ili papiru, ili pak da se već jednom napisani tekst ponovo prepisuje, ali takvom dotjeranošću i vještinom da onaj koji to radi bude zbog svojega posla cijenjen i tražen kao onaj kome je prepisivački posao zvanje te s pravom nosi ime *pisca* u sredini u kojoj se traže njegovi prepisani radovi.

Pred nama je u pretisku prva hrvatska poznata početnica, namijenjena glagoljašima u vrijeme kad je autohtona hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika blizu svoga zalaska, te se s pravom pitamo kakvim se sredstvima i pomagalicama održavala i usavršavala hrvatskoglagojska pismenost (ne mislimo ovdje na književnu vrijednost tekstova, nego upravo na samo pisanje) nekoliko plodnih stoljeća prije toga. Poznati su nam hrvatskoglagojski kodeksi, reprezentativni oblikom i sadržajem, a reprezentativniji su radi svoje namjene liturgijski kodeksi; poznata su nam tu i tamo imena »pisaca«, za koje možemo bez pretjerivanja reći da su i nadareni i uvježbani, osobito u zreloom razdoblju hrvatskoglagojskog ustava, s istančanim osjećajem za oblikovanje ne samo pojedinog slova nego također retka, stupca i stranice; osobito u liturgijskim kodeksima imamo dojam određene čvrstoće i sigurnosti u oblikovanju i dotjerivanju teksta, a onda i svečanosti koja dolikuje tekstu. Kad se izmjenjuje više pisara u istom kodeksu, zapažamo da se oni više-manje drže istih načela u važnijim, pa i manje važnim pojedinostima (npr. stalan način obilježavanja poluglasa ili apostrofa u nekom kodeksu, ili pak njihova zamjena vokalom *a*); prepoznamo dakle obilježja pisarske škole karakteristične za neku sredinu. Poznati su nam različiti, međutim karakteristični i stalni, pristupi jeziku i tekstu (sklonost inovacijama ili konzervativnost, prilagođavanje teksta latinskom uzoru ili pak čuvanje naslijeđenih prijevoda). Rezultate više ili manje poznamo; ne znamo međutim kako su tvorci naše srednjo-

vjekovne pismenosti i književnosti teoretski shvaćali i obrazlagali svoje postupke i kako su svoje znanje prenosili na druge. U hrvatskoglagoljskoj srenjovjekovnoj pismenosti nisu nam poznata gramatička ili pravopisna pomagala, uopće filološka djela kakva su poznata u srednjovjekovnim ćirilskim književnostima. Poznato nam je imenovanje o. Stjepana Belića, franjevca-trećoreca, za javnog učitelja staroslavenskog jezika uz druge predmete koji pripadaju bogoslovlju (1494); jasno je da postoji potreba za takvim učiteljima, iako oni mogu biti i nižeg ranga, ali je jasno i to da se učiteljska služba ne može uspješno obavljati bez nekih, makar i najskromnijih pomagala, a takvih pomagala sve do 1527. ne nalazimo. Postoje ipak neke konstante koje upozoravaju na to da su pomagala morala postojati i da se neka didaktička metoda morala primjenjivati. Na početku ove *Početnice* i drugih mlađih sličnih djela nalazimo npr. ustaljen niz glagoljskih slova u onakvu azbučnom poretku kakav nam je poznat iz samih početaka slavenske pismenosti, a sačuvan u ćirilskim pismenostima. Jedan od razloga da se takav niz dosljedno čuva svakako je brojna vrijednost glagoljskih slova pa stoga i nužnost da se red u nizu ne poremeti jer tada azbučni niz gubi svoju funkcionalnost. (U Kožičićevu *Psaltiru* netko je nad nizom glagoljskih slova latinicom označio njihovu glasovnu vrijednost; nad slovom *iže* označena je samo brojna vrijednost – 10). Značajno je da glagoljski azbučni red, ukoliko je niz potpuno napisan, završava znakom za prednji nazal. Tako je već u *Ročkom abecedariju* (usp. B. Fučić, *Ročki glagoljski abecedarij*. Slovo 25-26, 1976, 193-201), što nas ne treba posebno iznenaditi, jer se u doba nastanka ovog abecedarija vjerojatno bar sporadično ovaj nazal u tekstovima upotrebljava (nalazimo ga u Grškovićevu apostolu, na Bašćanskoj ploči i u Bečkim listićima). Veće je iznenađenje što ga nalazimo u *I. novljanskom brevijaru* mimo etimološke opravdanosti u riječi **МЗЕУТ** (f. 15d/21; usp. J. Vajs, *Nejstarsí breviar chrvatskohlaholský*, Prag 1910, XXI), a još će se pojaviti u prvotisku misala kao ligatura e+e (u *Početnici* iz 1527. otisnuta su na mjestu prednjeg nazala, na kraju azbučnog niza, uzastopce dva znaka *e* tako da drugi znak *e* leži okrenut, kao u jusovima znak nazalnosti; u Kožičićevu *Psaltiru* stoje dva *e* uzastopce u istom položaju, bez razmaka, pretpostavljajući glasovnu vrijednost *eje*, kao i u prvotisku *Misala* iz 1483).

U hrvatskoglagoljskoj tradiciji sačuvano je i azbučno nazivlje. Nije rijedak slučaj da se u liturgijskim tekstovima riječi azbučnog nazivlja upotrebljavaju, neke češće a neke rjeđe, ovisno uglavnom o kodeksu i o navikama pisca, tako da se piše samo određeno glagoljsko slovo s titlom ili dijakritičkim znakom u obliku kvačice. Tako npr. dolazi u *Hrvojevu misalu* vrlo često slovo mjesto potpuno pisane riječi (a = *azb*, e = *estb*, z = *zelo*, z = *zemla*, k = *kako*, l = *ljudie*, n = *našb*, o = *onb*, r = *rbci*, s = *slovo*; usp. A. Nazor, *Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala. Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. II. Transcriptio et commentarium*, Zagreb-Ljubljana-Graz, 1973, 511). Koliko je upotreba azbučnog nazivlja bila pro-

širena govori nam uputa pred kazalom početnih riječi pojedinih kvaterniona u prvotisku *Brevijara* iz 1491: »*počine drugi .a. terъ teče do trda.. a na komunu počine dupalb .a. i teče do dobra dupla... a za znamen'e e(stъ) na nei trdo. po tomъ ne morešb faliti* (f. 8^v prvog, neobilježenog kvaterniona). *Azъ (.a.)* bi bilo neprikladno deklinirati, jer bi u gen. moralo biti **aza*, a po pravilnom genitivu *mene* ne možemo prepoznati ni glasovnu ni brojnu vrijednost slova; zato je vjerojatno otisnuto samo *a*, dok se *dobro* i *trdo* (*tvrd*) mogu lako prepoznati i u genitivnom obliku *dobra* i *trda*. Iako nam se sačuvalo azbučno nazivlje, ne znamo kako se ono pamtilo: jesu li se prenosili samo nazivi pojedinih slova ustaljenim redom ili je pak postojalo kakvo mnemotehničko sredstvo nalik na azbučne molitve; nikakva pjesmica ili molitva nije zasad poznata, ali njezino postojanje ne treba isključiti. Dosljedno sačuvan azbučni niz u početnicama i sačuvano azbučno nazivlje u kodeksima neizravno nas upućuju na postojanje nekog mnemotehničkog sredstva.

U *Petrisovu zborniku* (f. 34^v-35) sačuvano je *Istlmačen'e azbukovnaa: Križ na križi me prigvozdiše. A. az' esam' na[č]elnik' životu i vskrešeniju. B. b[og]b esam' vs[.]. [časnim' itd.* Upotreba dativa posvojnog u navedenim primjerima govori u prilog starine ovog teksta; azbučno nazivlje upućuje međutim na neku drugu tradiciju, a osim toga nastali su i neki poremećaji (uz **Ѣ** stoji *kamenie*, uz **Ѣ** *egda; h* je izostavljen, a niz prestaje kod slova *š*). Stoga se ova azbučna molitva, iako je dragocjen, dosad jedini poznat podatak o postojanju sličnog teksta u hrvatskoglagoljskoj književnosti, ne uklapa u tradiciju kakvu nam naznačuju podaci o kojima je upravo bila riječ (usp. Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Djela JAZU 51, Zagreb 1960, 361-362).

Sačuvane početnice (azbukvari, abecedariji, psaltiri) pokazuju i to kakav je stav prema jeziku vladao u njihovo vrijeme. Usporedimo li prva dva tiskana sačuvana bukvara, u *Kožičićevu* je *Psaltiru* npr. vidljiv *Kožičićev* stav da u pismu jasno pokaže kada treba izgovarati glagoljsko *šta* kao *ć*, a kad opet kao *šč* (*vsemogućago, općinu, smućaeši* itd., prema *otpušćenie, ošće, nišća*; u drugom slučaju otisnuta su dva znaka, *š* + *ć*, iako u *ščedarъ* i *ščitъ* za *šč* stoji samo jedan glagoljski *šta*, jer je sigurno slagare bilo teško odjednom odviknuti od tradicije). U *Početnici* iz 1527. imamo samo jedan slučaj pisanja dvaju znakova (*Otpuš/ćenie*), vjerojatno zbog dovoljno prostora koji je ostao neiskorišten. *Kožičić* u *Oficiju rimskom* načelno dobro razlikuje dvostruko pisanje (*ć* – *šč*), i samo vrlo rijetko možemo za izgovorno *šč* naći jednak znak *šta*. Također u prijevodu psalama u *Oficiju rimskom* *Kožičić* najvećim dijelom slijedi hrvatskoglagoljsku tradiciju; ipak na mjestima gdje se tradicionalni prijevod znatnije odvaja od *Vulgatina* prijevoda, *Kožičić* nastoji slijediti *Vulgatin* tekst. Ta je pojava vidljiva već u *Psaltiru*; dok *Početnica* iz 1527. ima početak ps. 90 u skladu s hrvatskoglagoljskom tradicijom (u ovom slučaju prijevodom prema *Sep-tuaginti*): *Živěi v pomoci višnago, krově Boga neběškago vdvorit se*, *Kožičić* prema

Vulgatinu *Qui habitat in adiutorio altissimi, in protectione Dei caeli commorabitur* prevodi: *Ki živeti v pomoči višnago: v zaš/ćiceni B(og)a neběškago prebudet*. Tako je provedeno i u ostalom dijelu *Psaltira*, ali također i u *Oficiju rimskom*. Dok starija naša izdanja, i to ne samo glagoljska, početak latinske antifone *Salve Regina* redovito prevode *Spasi cėsarice* ili *Spasi kraljice*, u Kožičića vjerojatno po prvi put nalazimo pravilan prijevod *Zdrava kralice* (*Psaltir*, f. 7v). Obje početnice pokazuju da se znak *jat* izgovara kao *e* (usp. *něběškago* – *neběškago* i sl.). Ono što je Kožičić provodio u svojim liturgijskim izdanjima, nagoviješteno je već u *Psaltiru*; isto tako izdavači *Početnice* pokazuju kakav je odnos prema pojedinim tekstološkim i jezičnim pitanjima bio na snazi u jednom dijelu glagoljaškog prostora.

Nećemo se zaustavljati na bukvarima iz razdoblja rusificiranih hrvatskoglagoljskih knjiga, već odmah prelazimo na razdoblje u kojem se priprema vraćanje tradicionalne hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Od pomagala za učenje staroslavenskog jezika i glagoljice u to doba izlaze dva značajna priručnika Ivana Berčića: *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico* (Prag 1859) i *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni* (Prag 1862). I u jednom i u drugom nalaze se određeni liturgijski tekstovi prema kojima se vidi kako Berčić shvaća obnovljenu hrvatsku redakciju; iako je jezična strana pretežno kroatizirana, sačuvani su u grafiji dijakritički znakovi kakve je uveo Karaman u izdanju *Misala* (1741) i kakvi se nalaze u Gocinić-Juranićevu *Brevijaru* iz 1791. Broj dijakritičkih znakova Berčić je donekle smanjio, a ne treba se čuditi što ih je ipak u priličnoj mjeri zadržao (razlikovanje znaka za *jat*: bez točke izgovara se kao *ja*, s točkom kao *e/i*; *i* ima nad sobom kvačicu ako se izgovara kao *j*; razlikuju se dva poluglasa: tvrdi je bez zareza odozgo, a meki nosi zarez; razlikuju se i dva *i* prema podrijetlu: ukoliko imamo *i* < *y*, Berčić ga piše *bi*, npr. *uslbiši*, a *i* < *i* piše jednim znakom, npr. *vami*). Takvo je pisanje za filologa po struci zavodljivo, budući da jasno odražava jezičnu prošlost, a obična čitaoca, kojega etimologija u neposrednoj upotrebi liturgijske knjige ne zanima, takvi znakovi opterećuju. Značajno je da su prvi Parčićevi pokušaji izdavanja liturgijskih tekstova u obnovljenoj hrvatskoj redakciji s obzirom na takve dijakritičke znakove pod Berčićevim utjecajem. *Misa za umrěšee* (misa za mrtve s koralnim notama, litografirana na Školjiću pred Zadrom 1860) i misa *Vb prazd'nikъ Neporoč'nao Začetiě bl. Marie Děvy* (litografija; Krk, 1. XII. 1864; list je sačuvan u primjerku Karamanova misala u župnom uredu u Dobrinju na otoku Krku) pretežno su grafijski uređene prema Berčićevim načelima; ipak već u drugom slučaju Parčić obilježava poluglas u slabu položaju apostrofom, a mjesto *bi* piše *i* s ravnom crticom odozgor (kao u Karamanovu misalu).

Parčić i sam uz izdanje svojega misala tiska i *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (U Rimu. — Tisak sv. Sбора »de Propaganda Fide«, 1894). Pri reviziji glagoljskoga misala Par-

čić je doista uzeo u obzir najstarije hrvatskoglagojske liturgijske kodekse, ali je u pojedinostima često bila odlučnija historijska gramatika i nježini rezultati negoli stvarno stanje u kodeksima. Jednako je i u *Malom azbukvaru*, gdje npr. o izgovoru glagoljskog znaka *šta* određuje: »Slovo **Ш** glasilo je u staroslovienskom posvuda kao *št* i to treba slijediti; osim da gdje god, osobito gdje ih dolazi više u istoj riječi, ne sili lasnoća izgovora jedno zamieniti sa *č* prema današnjemu hrvatskomu izgovoru« (6) Josip Vajs je međutim imao mnogo elastičniji stav prema normi u glagoljskim liturgijskim knjigama, i to je došlo do izražaja u njegovu *Abecedarium palaeoslovenicum ad usum glagolitarum* (Veglae 1909), gdje o izgovoru glagoljskoga *šta* kaže: »Ligatura **Ш** in dialectu bulgarica *št* sonabat, in dialectu vero croatica *šč* vel *č*« (X). Priređujući pojedine liturgijske tekstove, koji su izlazili među izdanjima krčke Staroslavenske akademije, pojednostavnio je pisanje poluglasa prema stanju u rukopisnim glagoljskim kodeksima, napuštajući Parčičevu dosljednu historičnost u pisanju poluglasa. Tako npr. priređujući kanonske tablice (*Sacrum convivium*, izd. Kurykte) ili pak neke mise koje je trebalo dodati Parčičevu misalu (*Vb Prazdnikъ Tainstvii bolěznivago Putišastvii Gospoda N. Is. Hrsta* i *Vb prazdnikъ bl. Marka Križevčanina muč. kanonika ostrigomska*; dvolist tiskan u Kurykti, bez oznake godine) čuva poluglas na kraju riječi, a u riječi piše ga punim vokalom *a* ukoliko poluglas treba tako izgovoriti (*blagočastivimi, člověčaskumu, vanь, agnacь, važežetь, vasь danь* i sl.); ukoliko je poluglas u slabu položaju te se ne izgovara, Vajs ga ispušta (*věčno, klnomь, grěšnikъ, vsi, vazmi, srdca, dva* i sl.). Tako savjetuje u oba izdanja *Abecedariuma* (2. izd., Veglae 1917), a tako je napokon i u latiničkoj transkripciji *Rimskog misala slovenskim jezikom* (Romae, Typis polyglottis Vaticanis, MDCCCXXVII). Bukvari su dakle sastavni dio glagoljske pismenosti, i u njima se odražava stav pojedinog vremena i pojedinih priređivača liturgijskih knjiga prema jezičnim pitanjima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika.

Vratimo se ponovno *Početnici* iz 1527. *Početnica* je tiskana u tiskari Andrije Torresanija, onoj istoj u kojoj je tiskan Baromićev brevijar 1493. i njegovo ponovno izdanje 1561. u redakciji Nikole Brozića. Ipak, slova upotrijebljena za tisak *Početnice* nisu slova kojima su u Torresanijevoj tiskari tiskana dva spomenuta izdanja brevijara. Slova prvotiska misala iz 1483, prvotiska brevijara iz 1491, zatim slova Torresanijeve tiskare upotrijebljena za tisak brevijara 1493. i 1561, iako se međusobno razlikuju, po načinu kako su rezana i lijevana, podsjećaju jedna na druga. Slova u *Početnici* više su nalik slovima senjske glagoljske tiskare pa i tiskare Bindonija i Pasi-nija koja je tiskala 1528. misal fra Pavla Modrušanina (veličina je slova ujednačenija, stisnutija su, slog je čvršći). Ne upotrebljavaju se lomljene ligature, karakteristične za Baromićevo i Brozićevo izdanje i za izdanja senjske tiskare, osim — čini se — u dva slučaja: *ŷ + l* (*anj/la*) i *v + l* (*pozdrav/lena*). Izbjegavanje lomljenih ligatura, pa i ligatura općenito, može i zavarati, jer ih je priređivač mogao namjerno izbjevati,

budući da je imao dovoljno prostora, a djelce je namijenjeno početnicima. Tisak je dvobojan; glavnina teksta otisnuta je crnom bojom, a crveni su naslovi, inicijali i početna slova rečenica (verasa). Tekst se proteže preko cijele stranice, a nije podijeljen na stupce kao u liturgijskim izdanjima, premda je ovo izdanje po svojem sadržaju moglo služiti ne samo kao početnica nego i kao molitvenik (svagdanje molitve, psalmi večernje u nedjelju, molitve prije i poslije jela, Vjerovanje apostolsko i dr.). Budući da nije poznato nijedno drugo izdanje tiskano ovim slovima, postavlja se pitanje podrijetla ovih slova: je li Torresani dao lijevati nova slova ili je pak otkupio neku drugu tiskaru i pridružio je svojoj (možda tiskaru »*meštra Pelegrina iz Bolonje*«, poznatu nam samo po imenu kao tiskaru izgubljene *Ispovidi* o. Mateja Zadranina). Neobično je svakako to da je ponovno izdanje brevijara 1561. otisnuto slovima starim gotovo sedamdeset godina, istima kojima i Baromićevi »*brvijali hrvacki*« 1493.

Početnice (azbukvari, bukvari, abecedariji i sl.) nisu djela koja bi značila vrhunski domet neke književnosti ili pak kulturne djelatnosti općenito. One su međutim temelj svake kulturne djelatnosti, prijeko potrebno sredstvo za razvoj svake, pa i najskromnije književnosti. Kad je riječ o glagoljskim početnicama, razgovor o njima otežan je činjenicom što su nam poznate istom iz razdoblja kad se glagoljica počinje povlačiti pred latinicom i kad se glagoljici sve više pristupa samo pasivno. Da su nam kojim sretnim slučajem sačuvani slični priručnici iz stoljeća koja smatramo zlatnim razdobljem hrvatskoglagoljske književnosti, mnoga bi nam pitanja iz povijesti same pismenosti i stvaralačkih napora glagoljaša-pisaca zadavala manje brige.

Josip Tandarić